

Diyamet ilmi dergi

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

*

Üç Ayda Bir Yayınlanır

Cilt: 39 - Sayı:1• Ocak-Şubat-Mart 2003

BÜYÜK SELÇUKLULAR ZAMANINDA HAC VE HAC EMİRLİĞİ

Doç. Dr. Abdurrahman ACAR
Dicle Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Hac, sözlükte birini ziyaret etmek veya bir yeri ziyarete gitmektir. Hacc, masdar, hicc ise isimdir. İslam hukuk terminolojisinde hacc, ibadet maksadıyla Kabe'yi ziyaret etmek şeklinde tanımlanmıştır.¹ İbadet maksadıyla Mekke'yi ziyaret eden kişiye de Hâcc denir. Hâcc'ın çoğulu hucac, hacîc ve hucc'dır. Bununla birlikte "el-hâcc", hacılar anlamında çoğul bir isim olarak da kullanılmıştır.²

Bir fıkıh terimi olarak hac, "Mekke şehrindeki Kabe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, özel vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsiki yerine getirmek" demektir. Bunların hepsine birden hac törenleri anlamında "menâsikü'l-hac" denir.³

Hac, çok boyutlu bir ibadettir. Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan Müslümanlara büyük yararlar sağlamaktadır. Aynı zamanda ilmi hareketin gelişmesinde büyük etkisi vardır. İslam dünyasının değişik ülkelerinden Hicaz'a gelen alimler burada birbirleriyle tanışır ilimlerini birbirine aktarırlardı.

Haccın farz oluşu, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'te bildirilmiş ve bu ibadetin farziyeti konusunda, müslüman alimlerin görüş birliği (icma) gerçekleşmiştir. Kur'an-ı Kerim'de haccın anlam ve önemini belirten ve bu ibadetin nasıl yapılacağından bahseden çok sayıda ayet olduğu gibi,⁴ Hac isminde bir de sûre bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de haccın farziyetinin delili olarak "Ziyarete gücü yeten herkesin Kabe'yi ziyaret etmesi, Allah'ın onun üzerindeki bir hakkıdır"⁵ ayeti gösterilmektedir. İslam Peygamberi de haccı Müslümanlığın beş esasından birisi olarak saymıştır.⁶

Hac, en çok kabul gören görüşe göre hicretin IX. yılında farz kılınmıştır.⁷ O yıl Hz. Ebu Bekir "hac emri" tayin edilerek haccın esaslarını uygulamalı olarak

¹ Rağîb el-İsfahani, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kurân* (nşr. Muhammed Seyyid Keylânî), Beyrut ts. s. 107.

² İbrahim Mustafa ve arkadaşları, *el-Mucemü'l-vasîl*, I, 156-157; *el-Müncid fi'l-İlâhîyat*, Beyrut, 1969, s. 118.

³ İrfan Yücel. "Hac ve Umre" *İlmihal*, I. s. 514.

⁴ Bkz. Kur'an, 2/Bakara, 189, 196, 197.

⁵ Al-i İmran, 3/97. Hac'la ilgili diğer ayetler için bkz. Hac, 22/26-29, 34-37; Bakara, 2/158, 195-198.

⁶ Msl. Buhari, İman, I; Müslim, İman, 19-23.

⁷ Haccın hicretin dördüncü yılında farz kılındığına dair görüş ve delilleri için bkz. Hayreddin Karaman, "Asr-ı Saadette İslâm Hukukunun Oluşumu", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm*, III, İstanbul 1994, s. 79-80.

insanlara gösterdi.⁸ Hz. Peygamber ise farz olan ilk ve son haccını hicretin 10. yılında gerçekleştirdi. Hac günlerinde Arafat'ta Zilhicce'nin 9. günü irad edilen hutbenin başlangıcında, ashabı ile bir daha görüşmeme ihtimalinden bahisle ebediyete intikalinden önce vedalaştığı için bu hacca "Veda Hacı" denilmiştir.⁹

"Emir-i hâcc" deyimindeki "emir" kelimesi Arapça'da soylu bir aileden olmasa da bir topluluğun idaresini yürüten kişi anlamına gelirse de, "emîr", genellikle yönetim yetkisi olmasa bile soylu aileye mensup kişilere verilen bir lakaptır.¹⁰ Ancak İslam devlet geleneğinde "emîr", zaman zaman başkan, komutan ve vali gibi değişik anlamlar için de kullanılmıştır¹¹ IV/X ve V/XI. yüzyıllarda geleneksel bürokratik idare çökmüş ve onun yerini askeri idare almıştır. Bu da emirliğin statüsünü etkilemiş ve Selçuklular, Eyyubiler ve Memlükler döneminde bütün rütbelerdeki kumandanlara ve küçük Selçuklu prenslerine de emir lakabı verilmiştir.¹²

Türkçe'de "Hac emirliği" şeklinde kullanılan kurumun orijinal adının ne olduğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi yazarlar bu kurumun adını "hac emiri" anlamına gelen "Emirü'l-hacc", şeklinde kaydetmiş, kimisi de "hacı(lar) emiri" anlamındaki "Emirül-Hâcc okunuşu tercih etmiştir. Hasan el-Başa ise bu kurumun adının "el-Hacc" kelimesinin çoğul şekillerinden biri olan "el-hucc" ile yazımının, yani "emirü'l-hucc" (hacilar emiri)'un daha doğru olduğunu¹³ savunmuş, bununla birlikte bu deyim kitabelerde "emirül-hâcc" şeklinde kaydedilmiş olduğunu yazmıştır. Ancak daha önce "hacc" kelimesinin sözlük anlamlarını verirken "el-hâcc'ın, tekil "hacı" anlamı yanında çoğul "hacilar" anlamını da içerdiğini belirtmiştik. Bu nedenle kurumun adının "hacilar emiri" anlamına gelen "emirü'l-hâcc" şeklindeki yazımının en doğrusu olduğu kanaatindeyiz. Ancak bu kurumun adını, Türkçe karşılığı olan "hac emirliği" şeklinde yazmayı tercih edeceğiz.

Hz. Peygamber'den sonra, değişik dönemlerde, çeşitli İslam devletlerinin halife, sultan, melikleri de bölgelerinden hacca gidecek hacılara başkanlık edecek naibler tayin ettiler. Bu naiblere Abbasi çağında Ümeraü'l-Hâcc denildi.¹⁴

Müslüman hacılara ilk olarak hac yaptıran kişi Attâb b. Esîd'dir.¹⁵ Hz. Peygamber tarafından Mekke'ye vali tayin edilen Attâb, hicretin sekizinci yılında Müslümanlara

⁸ Mustafa Fayda, "Ebu Bekir", DİA, X, 103.

⁹ Hüseyin Algül, "Hz. Peygamberin İbadet Hayatı", İlmihal, I, 580.

¹⁰ el-Müncid fil-luğa, s. 18.

¹¹ Hasan Başa, el-Elkabül-İslamiyye fi't-tarih vel-vesaik vel-asar, Kahire 1987, s. 179-186, Ayrıca bkz. Abdülaziz ed-Dürî, "Emir", DİA.

¹² Dürî, "Emir", DİA, XI (İstanbul 1995), s. 122.

¹³ Hasan Başa., el-Fünun el-İslamiyye, 202.

¹⁴ Hasa Başa., el-Fünun el-İslamiyye, 202, İslâm devletlerinde hac emirliği ve hac emileri hakkında geniş bilgi için bkz. Bedri Muhammed Fehd, "Târihu Umerail-Hacc", el-Mevrid, IX, S.4., Bağdad 1980, s. 55-79 (Türkçesi, Hacc Emirleri Tarihi, trc, Münir Atalar), Diyanet İlmî Dergi. C. 33, sayı: 1, s. 37-72.

¹⁵ Kettani, et-Terabü'l-İdariyye, I, 193.

hac yaptırmıştır. Bu hacda Müslümanların yanında müşrikler de hac yapmışlardı. Daha sonra dokuzuncu yılda, Hz. Ebubekir, Hz. peygamber tarafından hac emiri ünvanıyla görevlendirilmiştir. Ebubekir Kabe ve çevresinde herkese İslami haccın esaslarını gösterdi ve tanıttı, Müslümanlara hac yaptırdı. Onun ardından Hz. Peygamber tarafından gönderilen Hz. Ali müşriklere dört ay mühlet alındığını, bu sürenin bitiminde Müslüman olmaları gerektiğini, aksi halde buraları terketmek mecburiyetinde kalacaklarını duyurdu. Onlara Beraa ayetleri olarak bilinen ayetleri (Tevbe 1-28) okudu.¹⁶ Bu ilk İslâmî hac idi. Resulullah da onuncu yılda haccetmiş ve kendisiyle birlikte yirmi bin kişi vakfede bulunmuştur.¹⁷

Bu bilgilere göre İslam tarihinde ilk kez Attab, Mekke'de bulunan Müslümanlara hac yaptırmış, Hz. Ebubekir ise Mekke'nin dışından gelen bir hac kafilesine hac yaptırmıştır. Attâb, Mekke valisiydi ve müslümanların ibadet, muamelat, vs. bütün işleriyle ilgilenmek durumundaydı. Hz. Ebubekir ise Hz. Peygamber tarafından müslümanlara, sadece hac yaptırmak üzere görevlendirilmiştir. Muhtemelen, Müslümanlara hac yaptıran bu iki sahabinin, farklı konumlarda ve görevlerde bulunması sebebiyledir ki Maverdi de iki çeşit hac emirinden söz etmiştir. O, İslam siyasi düşünce tarihinin şaheserlerinden olan el-Ahkamû's-sultaniye'sinin, hac velayetine ayrılan onuncu babın'da, belli bir hac kafilesini, can ve mal güvenliklerini sağlayarak, haca götüren ve onlara hac yaptırıp geri getiren hac emiri ile hacılara bu ibadetin nasıl yapılacağını öğreten, onlara haccın rükünlerini ve sünnetlerini nasıl edebileceklerini gösteren hac emirinden¹⁸ birincisi, hacıları Haremeyn'e götürüp getirmekle görevlidir, ikincisi ise hac ibadetini usulüne göre yaptırır.¹⁹ Bizim burada ele alacağımız hac emirliği çeşidi birincisidir ve bu anlamda ilk hac emiri Hz. Ebubekir'dir.

Hac emirliği, idari-siyasi bir görevdir; liderlik etme ve karar alma yeteneklerine sahip olmayı gerektirir. Bu göreve getirilecek kişide sözü dinlenen, akıllı, cesur, güçlü, sağlam karakterli ve ahlaklı olma gibi şartlar aranır.²⁰

Hac ibadeti ve hac emirliğinden sonra Hicaz ve özellikle Haremeyn'in öneminden bahsetmek istiyoruz.

Mekke-i Mükerre ve Medine-i Münevvere şehirlerine verilen isim olan Haremeyn İslam tarihi ve kültüründe büyük bir öneme sahiptir. Ayrıcalıklı ve dokunulmaz, dolayısıyla da kutsal olan bu iki şehir Müslümanların dinî, siyasi,

¹⁶ Ahmet Önkal, *Rasulullah'ın İslâma Davet Metodu*, Konya, 1989. s. 114-115.

¹⁷ Kettani, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, I, 192-193.

¹⁸ Maverdi, *el-Ahkamûs-sultaniyye ve'l-Velayâtü'd-diniyye* (nşr. Ahmet Mübarek El Bağdâdî), el-Mansura (Mısır) 1409/1989, s. 139-144.

¹⁹ Maverdi, *el-Ahkamûs-sultaniyye*, 139.

²⁰ Maverdi, *el-Ahkamûs-sultaniyye*, s.139.

sosyal ve kültürel hayatında, tarihte ve günümüzde, büyük etkiler bırakmıştır.²¹ Kabe'nin bulunduğu, vahyin indiği, Hz. Peygamberin yaşadığı, tevhid inancını yerleştirmek için mücadele ettiği ve nihayet fani hayattan göç edip defnedildiği bir bölge olarak Haremeyn, bir vücuda benzeyen İslam dünyasının kalbi durumundadır. Bu bakımdan, bölgenin, İslam kültür ve medeniyetinin gelişmesinde önemli bir yer işgal edeceği şüphesizdir.²²

Gerek Hz. Peygamber gerekse ashabının yaşadığı bir bölge olarak Haremeyn, her zaman müslümanların kalplerinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple, her dönemde müslümanlar, bu bölge ve halkına karşı özel bir muhabbet beslediler.²³ Onların bu muhabbeti beslemelerinin bir nedeni de bu bölgenin idaresini ellerinde bulunduranların, Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan'ın soyundan gelmiş olmalarıydı. Bunlar tarihte Mekke Şerifleri olarak bilinmektedir.

Tarihin çeşitli zamanlarındaki muhtelif İslam devletleri, yılda bir kez Kabe'ye bir emirin başkanlığında hac kabileleri göndermek, Kabe'ye değerli kumaşlardan örtüler dokutturmak, Hacı adaylarının emniyet ve selamet içerisinde gidip gelmelerini sağlamak, hac yolunda konaklama tesisleri kurarak onların yiyecek-içecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak, bölgenin idarecileri olan Mekke ve Medine Şeriflerine²⁴ ve yoksul insanlarına para ve gıda yardımında bulunmak suretiyle, Haremeyn'e verdikleri önemi net bir şekilde göstermişlerdir.

İbn Ebi Haşim'in emirliği dönemi Haremeyn üzerinde hakimiyet kurmak için Abbasilerle Fatımiler arasında yoğun bir mücadelenin yaşandığı yıllar olmuştur. Daha doğru bir ifadeyle, emirliği süresince İbn Ebi Haşim, Abbasi ve Fatımiler arasındaki çelişkilerden yararlanarak ve tamamen çıkar üzerine bir siyaset izleyerek kendi hakimiyetini bu iki karşıt güce kabul ettirmeye çalışmıştır. O, 457/1064 senesinde Mısır halifesi Mustansır'ın hutbesini kesmeye meyletti. Ve Abbasi el-Kaim daima hutbe okuttu. Bu hareketi daha sonra tekrarlanacaktı. 466/1073 senesinde Mustansır onu yaptığından dolayı kınadı ve bu hareketinden vazgeçmesini istedi. fakat o buna aldırmadı. El-Kaim ölünce Muktedir adına hutbe okuttu, sonra bu hutbeyi kesip Mısır halifesi el-Mustansır adına okuttu. Sonra bu iş tekrarlanıp durdu. Hutbe, bazen Muktedî, bazen de benu Ubeyd adına okundu. Neticede 484/1091 senesinde Mekke'den kaçıp Bağdada gitmek zorunda kaldı. 486/1093 senesinde hacıları yağmalatmak üzere bir grup asker gönderdi.²⁵ Hatta bundan önceki sene Kabe'nin kandillerini ve diğer değerli eşyasını almış, Mekke halkının mallarına el koymuştu. Halk ondan kaçmak zorunda kalmıştı. Yetmiş yaşında iken 487/1094

²¹ Bkz. Ş.Tufan Buzpınar–Mustafa S. Küçükaşçı, “Haremeyn”, DİA, XVI (İstanbul 1997), s. 153-157.

²² Ziya Kazıcı, *İslâm Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1996, s. 179.

²³ Kazıcı, a.g.e., s. 181.

²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, 4, 16, 70.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, 192.

senesin de öldü. İbnül-Esir onun övgüye değer bir hareketi olmadığını kaydetmiş;²⁶ Zehebi de "zalim ve yarasız bir kişi" olduğunu kaydetmiştir.²⁷

Hz. Hasan'ın soyuna mensup aileler yedibuçuk asra yakın Mekke Emirliğinde bulunmuş ve nihayet Mekke Şerifi Hüseyin'in, metbu olan Osmanlı Devleti'ne isyanını müteaaakip 1343/1924 tarihine kadar bu emirlikte kalmışlardır.²⁸

Mekke emir ve şerifleri tamamen müstakil olmayıp tarihlerinin büyük bir kısmında Mısır'da kurulan devletlerin nüfuzu altına girmişler ve o devletin hükümdarı adına hutbe okutmuşlardır. Daha sonraki İslam devletleri ve nihayet Osmanlılar da kendi hakimiyetleri altında olarak aynı ailenin Hicaz emirliğini tanımışlar ve kendilerine emirliklerini kabul ve tasdik yollu berat (menşur) göndermişlerdir.²⁹

İslam dünyasından Hac kabileleri dört yolu takip ederek hacca giderlerdi.

Bunlar Irak , Mısır, Suriye ve Yemen hac yollarıdır.

Irak ve Horasan hacıları Irak hac yolunu takip ederlerdi. Abbasiler zamanından itibaren bu yol hacıların seferine elverişli hale getirilmiştir. Harun er-Reşid'in (ö. 809) zevcesi Zübeyde Hatun çok para harcayarak Arafat'tan Mekke'ye su getirtip akıtmıştı. Ancak zamanla o su yolu harab olup gitmişti. Daha sonraları çeşitli dönemlerde bu su yolu onarılarak hacıların hizmetine sokulmuştur. Buna rağmen bu yol, zamanla en tehlikeli hac yolu haline gelmiştir.

Irak Hac yolunda karşılaşılan güçlükleri, engelleri şöyle sıralayabiliriz: Haface kabilesinin saldırıları, hacılara refakat eden muhafızların ihaneti, Mekke emirinin saldırıları, su sıkıntısı ve kum fırtınası. İşte bu nedenlerden dolayı Büyük Selçuklu Devletinin hakimiyeti süresince birçok seneler Irak ve Horasan'dan kimse hacca gidememiştir. Nitekim kaynaklar 435/1043 437/1045, 438/1046 ve 443/1051 senelerinde Irak'tan hiç kimse hacca gitmediğini kaydetmişlerdir.³⁰

Hacca gidildiği senelerde de kafilenin başında genellikle Kufe valisi ve hac emiri veya onun naibi hacılara hac yaptırdı. Şimdi bu hac emirlerini tanıyalım ve görevlerini ne şekilde ifa ettiklerine bakalım.

I. SELÇUKLULARIN HAC VE HARAMEYN'E VERDİKLERİ ÖNEM

Hacc ve Harameyn konuları, başından beri bütün İslam devlet ve hanedanlarının büyük ilgi gösterdikleri konular olmuştur. Çeşitli hanedanlara mensup halife ve sultanlar hem dini hassasiyetlerinin bir sonucu olarak hem de siyasi meşruiyetlerini pekiştirmek maksatlarıyla Harameyn'e ve hacılara yardım ellerini uzatmışlardır.

²⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, X. 202.

²⁷ Sehavi, *Tuhfetü'l-Latife*, II, 466.

²⁸ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, 16, 70.

²⁹ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, 16.

³⁰ Bkz. Azimî, *Tarihu Azimî* (nşr. ve trc. Ali Sevim), ilgilî yıllar.

Nitekim Selçuklu sultanları da hac konusuyla yakından ilgilenmişler, hacıların emniyet içerisinde hacca gidip gelmelerini sağlamak, Hicaz'da siyasi istikrarı sağlamak, hacıların, Harameyn idaresi ve halkının maddi ihtiyaçlarını karşılamak için birtakım tedbirler almışlardır. Melikşah zamanında Kufe valiliği kurulmuş ve ona Hac emirliği görevi de verilmiştir.

Selçuklu Devleti'nin anayasası hükmünde olan Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde Selçuklu sultanlarının din konusunda uymaları gereken hususlara dikkat çekilmiştir. Nizamülmülk, eserinin sekizinci faslında şunları yazmıştır: "Din işlerini araştırıp sormak, farzları ve sünnetleri gözetmek Yüce Allah'ın emirlerini yerine getirmek, din alimlerine saygı göstermek, geçim ve maişetleri için gerekeni beytülmalden sağlamak, zahidlere hürmet etmek padişaha vaciptir.(..) Padişaha lazım olan en iyi şey dürüst dindir. Zira din ve padişahlık kardeş gibidirler, memleketinde her ne zaman bir karışıklık olsa, dinde de bozukluk olur"³¹

Selçuklu sultanları yukarıda belirtilen hususlar çerçevesinde, din kurallarına uymaya özen göstermişler, din alimleri için medreseler açarak onlara büyük destek sağlamışlardır. Hacıların hac ibadetlerini emniyet ve rahatlık içerisinde yapmalarını sağlamak Selçukluların din siyasetinin bir diğer önemli unsuru olmuştur.

Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı Tuğrul Bey, 446/1054 senesinde Abbasi halifesi el-Kaim'e gönderdiği mektupta Bağdad'a gelmek istediğini bildirmiş ve amacının da Mekke'ye hac yapmak, Hac yollarını Bedevilerin saldırılarına karşı korumak ve nihayet Mısır'daki Fatımi halifeliğini ortadan kaldırmak olduğunu açıklamıştı.³² Zaten bundan iki sene önce bizzat Abbasi halifesi Büveyhilerin baskısından kurtulmak için Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmişti. Neticede halifenin yeni bir davetinin ardından Tuğrul Bey Ramazan 447/Aralık 1055'te Bağdad'a geldi.³³ Bundan kısa bir süre sonra Şii Büveyhi hanedanının valilerinden Arslan Besasiri Fatımilerin desteğiyle 8 Zilkade 450/27 Aralık 1058'de Bağdad'a girerek Abbasi halifesi el-Kaim'i tahtından indirmiş ve burada onların hakimiyetini kurmuştur. Çok geçmeden Zilhicce 451/Ocak 1060'ta Besasiri yapılan savaşta Selçuklu ordusu tarafından safdışı edilmiştir.³⁴

Dağa sonra Selçuklu sultanlığı tahtına oturacak olan Sultan Alparslan(1063-1072) da hemen her alanda amcası Tuğrul Bey'in siyasetini izlemiştir. Bir taraftan Bizansla mücadele etmiş, diğer taraftan da Şii-İsmaili mezhebinin liderliğini yapan Fatımilerin hakimiyetindeki Mısır'ı fetih planları yapmıştır. Onun Mısır'ı fethetmeye vakti olmadığı, ama Malazgirt'te Bizanslı mağlup etmeyi başardı.

Sultan Alparslan Abbasi halifeliğiyle dostane ilişkilerin sürdürülmesine önem verdi. Nizamülmülk (ö. 1092)'ün onun zamanında kurduğu Nizamiye Medreseleri

³¹ Nizamülmülk, *Siyasetname* (trc. ve neşir M. Altay Köymen) Ankara 1999, s. 43.

³² Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 37.

³³ Köymen, a.g.e., 38.

³⁴ Köymen, a.g.e., 54.

hem İslam ülkesinin din bürokrasisinde ihtiyaç duyduğu kadroları yetiştirecekti hem de Fatımilerin İsmaili propagandalarını etkisizleştirecekti. Sultan Alparslan zamanında Harameyn'de Fatimi halifeleri adına okunan hutbeye son verilerek Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okunmaya başlandı.

Sultan Melikşah'ın (1072-1092) hükümdarlık yılları her bakımdan Selçuklu İmparatorluğu'nun en parlak günlerini oluşturmaktadır. O hac dahil birçok konuda ülkesine ve Müslümanlara yararlı kararlar almıştır.

Büyük Selçuklu komutanı Atsız'ın Suriye'de başarılı olduğu ve Kahire'ye kadar sefer düzenlediği sıralarda Fatımiler Hicazı manevi açıdan da olsa elde etmeye çalışıyor, bu bakımdan bölgede adlarına hutbe okutmak istiyorlardı.³⁵ Nitekim 1076-77'de Selçuklulara tabii Medine emiri Hüseyin b. el-Mühenna, Fatımilerin desteklediği Muhit el-Alevi adlı bir adamı tarafından görevden uzaklaştırılmıştı. Muhit el-Alevi'ye Medine halkı da yardım etmişti. Çünkü Hüseyin b. el-Mühenna hacılardan para almakta ve halk da bunu hoş karşılamamakta idi. Hüseyin b. Mühenna şehirden çıkarıldığında Sultan Melikşah'a sığınmak zorunda kaldı. Böylece Medine'de hutbe Fatimi halifesi el-Mustansır adına okundu. Fakat iki-üç yıl sonra, Mekke ve Medine'de hutbelerden Fatimi halifesinin adı kaldırılıp el-Muktedi ve Melikşah adlarına okutulmaya başlandı(1079-80). Selçukluların önce Güney-doğuya ve sonra da Haleb'e hakim olması, sultanın da Bağdad'a gelmesinin etkisi görülmüş, Mekke ve Medine'de hutbe Abbasi halifesi ve Sultan Melikşah adlarına okunmaya devam etmiştir. Böylece kutsal şehirlerde hakimiyetin ve hutbenin siyasi olaylara göre değiştiği görülüyor.³⁶

Selçuklular genel din siyasetinin bir sonucu olarak hac kafilisinin gidış gelişini sağlamaya çalışmış, buraya ayrı bir önem ve ilgi göstermiştir. Bunda Harameyn'e hakim olan ailenin Hz. Peygamber'in soyundan olmasının rolünün de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim başka vasalları itaatsizlik gösterdiklerinde sultanlar bizzat kendileri bir sefere çıkıp onu cezalandırma yoluna giderken Mekke emiri, özellikle de İbn Ebi Haşim sık sık Fatımilerin saflarına geçtiği halde ona herhangi bir şekilde ceza verilmesi düşünülmemiş, büyük bir tolerans gösterilmiştir. Melikşah zamanında bu durum açık bir biçimde görülmektedir. Kararsız Mekke emirlerinin cezalandırılması için bir girişimde bulunulmadıysa bu Harameyn'in dokunulmazlığının ihlal edilmesinin ve Kabe'ye zarar gelmesinin istenmemesinden ileri geliyordu. Tabii Hicaz'ın Selçuklu başkentine uzaklığı ve çölün beraberinde getireceği tehlikeleri de şüphesiz dikkate almak durumundaydılar.

Sultan Melikşah, memleketi imar etmeğe, binalar yaptıрмаğa fazlasıyla özen gösterirdi. Bu yolda para harcamağa. adeta aşık gibi idi.³⁷ O su kanalları kazdırdı, kasabaların surlarını tahkim etti, çöllerde hanlar (ribatlar) ve yolcuların geçmesi için

³⁵ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 125.

³⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 126.

³⁷ Bundari, *Tarihu Devleti Al-i Selcuk*, Beyrut 1985, 68.

köprüler yaptı. Memleketi imar hususundaki güzel işlerinden birisi de Mekke yolunun sarnıçlarını ve konak yerlerini tamir etmesi ve Mekke yolunun kafile için çetin olan yerlerini düzeltmesidir. O, 481/1088-89 yılı içinde hacılardan alınan muhafızlık (himaye) ücretini de kaldırdı.

Sultan Melikşah, 1091 senesinde hacıları teşyi için Kufeden çıkıp Uzeyb denilen yeri geçtiğinde Vakısa yakınındaki Sübey'a'ya ulaştı, orada bir kule (menare) yaptırdı. Bu kulenin yapımında avladığı hayvanların boynuzları da olduğu için menaretül-kurun olarak adlandırılmıştır.³⁸ Bu sıralarda bir av partisine çıkan Melikşah hastalanarak Şevval'in 16'sında öldü. Onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti dağıldı. 1119 senesinde Irak Selçuklu Devleti kuruldu. Bu andan itibaren Haremeyn ve hac konuları İran ve Horasan'daki büyük sultandan büyük ölçüde bağımsız olarak hüküm süren Irak Selçuklularının uhdesinde kaldı.

Selçuklular'ın Hicaz ve hac konularında izledikleri aktif siyaset daha sonraları Eyyubiler, Memlukler ve Osmanlılar tarafından da sürdürülmüştür. Özellikle Osmanlıların Haremeyn'e hizmette büyük bir çaba sarfettikleri görülmektedir.³⁹

Büyük Selçuklular'ın Haremeyn ve hacca verdikleri önemi bu şekilde belirttikten sonra onların zamanında Hac emiri olarak görev yapanlar ve bunların icraatları hakkında bilgi verelim.

II. SELÇUKLU HAC EMİRLERİ

Büyük Selçuklular zamanında Hac Emirliği görevini yürütenler Nakibüt-Talibiyyin Ebu'l-Genaim (ö. 1090), Salar-ı Horasan Kutlug Idaz (ö. 1086), İmadüddin Serheng Savtekin (ö. 1084) ve Humartekin el-Hasenani'dir. Şimdi bu emirler ve görevleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Büyük Selçuklular zamanında subaylardan tayin edilen ilk Hac emiri aynı zamanda Kufe valisi de olan Ebu Mansur Kutlug b. Bektekin'dir. Kaynaklarda Sâlar, Salar-ı Horasan(î), Uzun (Tavîl ve İdrâz) lakaplarıyla anılan emîrin Kutlug olduğu anlaşılıyor. En uzun süre (12 sene) hac emirliği görevini yürüten budur.

Melikşah tahta geçtikten sonra Mekke Şerifi ile aradaki dostluğu güçlendirmek amacıyla Hacc emiri Salar-ı Horasan-ı Mekkeye gönderdi. Salar-ı Horasan Gaznelilerden kalan Kabe örtüsünü de götürmüş ve Kabe'ye örtmüştü (1072-73). Öte yandan halife Kâim öldüğü zaman (1073), Fatımî halifesi Mustansır işe karışarak Mekke'de hutbenin tekrar Fatımiler adına okunmasını sağlamaya çalıştı ve bunda da başarılı oldu. Ancak Melikşah bunu kabul etmedi ve Salar-ı Horasan'ı tekrar Mekke'ye gönderdi. Salar-ı Horasan şerif ile anlaşarak Mekke ve Medine'den

³⁸ **Bundari**, a.g.e., 69.

³⁹ Osmanlılar'ın Haremeyn siyaseti hakkında geniş bilgi için bkz. **Şinasi Altundağ**, "Selim" I, İA, X, 429; **Münir Atalar**, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Aalayları*, **Ahmet Uğur**, *Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı*, İstanbul 2001, 101.

Muktedi ve Melikşah adlarına hutbe okutmada başarı sağladı. Ayrıca Mekke emiri, Sultan Melikşah'ın kızkardeşi ile evlenmek istemişti.⁴⁰

Hac emiri Kutluğ b. Beytekin Mekke yolu üzerinde bulunan hac konaklama tesislerini ve su kuyularını imar ve ıslah etmiş, bundan başka Bağdat'ta Dicle üzerinde bir mescit ve ıktai olan Kufe'de Hanefi alimlerinin ders vermesi için bir medrese yaptırmıştır.⁴¹

Hac emirliği sırasındaki hizmetlerinin yanında kaynaklar, onun Irak ve Horasan Hac kafilesine sık sık saldıran bedevi Haface kabilesine karşı sert tedbirlere başvurduğuna ve emrindeki bazı askerlerin yanlış hareketler içerisine girdiğine dair bilgilere de yer vermektedirler. Nitekim Sibte İbnü'l-Cevzi, 469 senesi Receb (Ocak-Şubat 1077)'inde böyle bir olay meydana geldiği ve Abbasi ve Selçuklu başkentlerinde rahatsızlığa yol açtığını nakletmektedir.⁴² Bunun üzerine Kufe Emiri Kutlug, Rebiülewel 470/ Eylül 1077'de Bağdat'a gelerek, Divan'dan Halifeyle görüşmek ve durumu açıklamak isteğinde bulunmuştu. Fakat halifelik Divanından kendisine "senin yaptığın işler, Halifenin huzuruna alınmana engeldir" denilerek isteği geri çevrilmişti. Öfkeyle Darul-Hilafe'den ayrılan Kutlug, Kufe'ye geri döndü.⁴³ Yolu üzerindeki Nehrül-melik'den geçerken buradaki bir çiftlikte bulunan halifenin naibini yakalayıp Kufeye götürdü, fakat sonra onu salıverdi. Öte yandan halifelik veziri İbn Cüheyri, vezir Nizamülmülk'e bir mektup yazıp cereyan eden olayı ve özellikle Kutlug'un kendisini büyük görmesi nedeniyle giriştiği olumsuz hareket ve davranışları bildirdi. Bunun üzerine Nizamülmülk, Sultan Melikşahın Divanından Kutlug'a bir mektup göndererek onu şiddetle kınayıp azarladı. O bu mektubunda şunları söylemiştir:

"Ey Sâlar Seyfüddevle (Salar-ı Horasani'nin Kutluğ İdriz'in lakabı olduğunu düşünüyoruz), Tanrı seni olgunluğa ulaştırmada başarılı kılsın. Şunu bil ki din ve dünyanın temeli, ülkenin ve insanların çıkarları, halkın huzuru ve kurulu düzenin devamı Peygamberi (Hz. Muhammed'i) temsil eden kutsal ve şerefli hilafet makamına itaat etmeye bağlıdır. Allah, o makamın şanını arttırsın, ona karşı olanı da kahretsin. Bu makam, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve bütün kullarına rahmetidir. Bizi kuşatan ve bize özge olan her şey; Allahın lütfu, ihsanı ve nimetidir. Bu makamın parlak günleri, üstün devleti ve bereketi, nerede olursa olalım, bizim ona kulluk etmemizi, farz olan itaatını yerine getirmemizi ve oraya intisab edip hizmet etmemizi gerektirmektedir. Kim buna karşı çıkıp ona bağlılıktan kurtulmaya kalkışırsa bizim de o kimsenin kafasını kesip sonunu hazırlamaktan başka çabamız olmaz. Sen nasıl olur da o yüce makama kafa tutarsın? O makam ki, senin üstüne

⁴⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 125. Sevim-Merçil, a.g.e., 125.

⁴¹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, XII, 132; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 169.

⁴² Sibte İbnü'l-Cevzi "Miratü'z-zaman, Selçuklularla İlgili Bölümler (nşr. Ve trc. Ali Sevim), Belgeler, s. 24, s.19.

⁴³ Sibte İbnü'l-Cevzi, "Miratü'z-zaman", (nşr. Sevim), *Belgeler* S. 24, s.27.

gelirse, kırar, sırtına yüklenirse seni çökertir. Sonra senin ayrılıp gittiğin yola koyulanları da atından indirip yere çalar. Sen, elini ona eziyet etmek için uzatıyorsun. Eğer senin elinle ona yaptığın çirkin işleri duymamız bize ağır gelseydi (gözümde fazla büyütseydik) ve yüce makam, seni düzeltip başkalarına ibret yapmak isteseydi, bunun yapılmasını emrederdim.

Ancak o makamın geniş merhameti ve asil duyguları, işlediğin suçu görmezlikten gelip seni cezalandırmaktan vazgeçmiştir. Kutsal makamların seni cezalandırmakta hayır görmediğini ve seninle yüzyüze gelmeyi istemediğini bildiğimiz için git de yüzünü o şerefli eşığın toprağına sür, o yüze mertebenin saygınlığından merhamet dilen, her yana o taşan cömertliğin eteklerine yapış, geniş rahmetinin gölgesine sığın.

...⁴⁴

Bu mektup Selçuklu Devleti'nde kanun ve nizam hakimiyetine verilen önemin açık bir delilidir. Aynı zamanda, bu mektup, ile halifelik arasındaki iyi ve dostane ilişkilerin ve ittifakın mimarı konumunda olan Nizamülmülk'ün halifelik makamına bağlılığını bir kez daha göstermektedir. Yine Nizamülmülk'ün bu mektubu, kanunlara aykırı ve toplumun yüce değerlerine ters işler yapanların, makam ve mevkileri ne olursa olsun müsamaha ile karşılanmayacaklarına işaret etmektedir. Böylece o, birçok defa bozulma ve kopma noktasına gelen halifelik-sultanlık ilişkilerini, siyasi dehasıyla rayına oturtmayı başarmıştır.⁴⁵

Kutlug, Eylül 1086'da öldü. Kaynaklarda, yukarıda da belirtildiği üzere, onun hakkında genel olarak övülmüştür. Ancak tarihçi "Muhammed b. Hilal es-Sâbi", onun ahlak ve yönetimini eleştirmiştir. Halbuki o, yiğit bir insan olup onun çöl Araplarıyla (Bedeviler) birtakım olayları olmuştur, bu nedenle bu Araplar, ondan korkup çekinirlerdi. Kutlu, cemaat halinde kılınan namazların adeta koruyucusu durumunda idi ve her gün, Kur'an-ı Kerim'i hatmettirir, bilginlere ve Kur'an okuyucularına lütuf ve ihsanlarda bulunurdu. O, meşhed, mescit ve camilerle Mekke-Medine yolu üzerindeki binalara yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Kutlu, Hac Emirliği görevini 12 yıl süreyle yürütmüştür. Onun ölümü, Cumadilula (Eylül 1086) ayında oldu. Bu haber kendisine ulaştırılınca Nizamülmülk, buna son derece üzüldü ve "Bin insan öldü" dedi".⁴⁶

⁴⁴ **Sibt İbnü'l-Cevzi**, Miratü'z-zaman (nşr. Sevim), *Belgeler S. 24., s. 28.*

⁴⁵ Nizamülmülk, Sultan Alparslan zamanında da Halife el-Kaimin şikayeti üzere Reistül-Irakeyn Nihavendi'yi görevden almıştı. Yine Halifenin isteği üzerine Bağdad şahnesi Aytekin es-Süleymanî'yi görevinden azletmiş ve onun yerine Ebu Said el-Kainî'yi atamıştı. Bkz. 456/1064. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Alparslan ve Zamanı), III, Ankara 211.

⁴⁶ Sibt İbnü'l-Cevzi, "Miratü'z-zamân (nşr. Sevim)", *Belgeler S. 24, s. 72.* Sibt, burada Muhammed Hilal es-Sabü'nin Kutlug hakkındaki olumsuz görüşlerine katılmamakla beraber, daha öncesinde, onun uygulamalarından şikayetçi olan hacıların beddua etmeleri üzerine Allah'ın onu çabucak ölüme götürdüğünü yazmaktadır. (Bkz. Sibt, a.g.e, S. 24, s. 68)

Kutlug'dan sonra hac Emirligi görevinde Savtegin'i görüyoruz. O, Selçukluların tecrübeli ve başarılı komutanlarından biriydi.

Savtegin'in hac emirligi bir yıl sürmüştür. O, kendisinden önceki hacc emiri Kutlug'un hacılardan aldığı vergileri indirdi ve onlardan alınan koruma parası "Hurafetül-hacc"ı kaldırdı. Sonra Arapları çağırarak onları yolları korumakla görevlendirdi ve onlardan alınan vergileri kendi üzerine aldı. Ayrıca uzun zamandan beri harap bir durumda bulunan, aşağı Fırat'ın yanında bir kanal olan el-Alkami'yi kazdırdı. Savtegin nihayet Bağdad'a geldi. Halifenin veziri Ebu Şuca' onu karşıladı ve 8 Zilhicce Çarşamba gecesi (m. 17 Nisan 1084) Halife el-Muktedi (1075-1094) tarafından huzura kabul edildi. Halife Savtegin'e hilat giydirmiş ve ihسانlarda bulunmuştur.⁴⁷

Savtegin'den sonra Hac Emirligi kurumun başına Humartekin'in geçtiği görülmektedir. Humartekin el-Heseni(veya el-Hesbâni), 7 Zilkade 479/13 Şubat 1086'da hacılarla birlikte Hicaz'a hareket etti. Ancak bu sefer giden kafil ne sayı ne de görünüm yönünden Kutlug'un zamanındakiler gibi muhteşemdi. Abbasi halifesi el-Muktedi Biemrillah onunla birlikte, Kâbe'ye asılması için üzerinde, Kelime-i Tevhid ve kendi adının yazılı olduğu gümüş levhalar gönderdi. Humartekin, Mekke'ye vardığında bu levhaları Kâbe'nin kapısının üstüne asarak, Mısır Fatimi Halifesi el-Mustansır'ın adının yazılı olduğu levhaları söktü. Fatimi yanlıları bu duruma karşı çıkmak istedilerse de, Mekke Emiri İbn Ebu Haşim, onlara engel oldu.⁴⁸ Böylece Humartekin Mekke'de Fatimi hutbesini kaldırarak, yeniden Abbasilerin hakimiyetini kurmuş oldu.

Selçukluların Haremeyn'e verdiği önemin bir göstergesi olarak Kufe valisini hac emirligi görevini de vermişlerdir. Özellikle Sultan Melikşah zamanında hac işlerine daha fazla ilgi ve önem verildiği görülmektedir. Haremeyn emirlerine ve halkına para ve gıda yardımları gönderilmiş, hac emirler vasıtasıyla Irak hac yolunun düzeltilmesi ve, hacıların ihtiyaçlarına elverişli olacak şekilde düzenlemeler yapmışlardır. Yine bununla bağlantılı olarak hac yolu üzerindeki bedevi kabilelerin saldırıları karşısında gerekli askeri ve ekonomik tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Bu Selçuklu Devlet teşkilatının da daha sağlam bir zemine oturmaya başladığının bir işareti olarak kabul edilebilir. Öte yandan bu hizmetler Abbasi Halifeliğinin dini liderliğine duyulan saygıyı göstermektedir.

Selçuklulardan önce Hac emirlerinin çoğunlukla Nakibül-Aleviyyinden seçilmesi da yine Haremeyn emirlerinin Hz. Ali evladından olmasıyla ilgilidir. Ancak hacıların can güvenliği büyük bir problem halini almış olmalıki Selçuklular'ın hac emirleri gulam ve askerlerden seçilmiştir.

⁴⁷ Erdoğan Merçil, "Emir Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 6. (Ekim 1975), s. 73.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-târih*, X, 163.

Büyük Selçuklular zamanında bir kurum olarak Hac Emirliğine Sultan Melikşah zamanında rastlıyoruz. O, Kufe valisini aynı zamanda Emir-i hac olarak da tayin etmiştir. Melikşahın saltanatı süresince Horasanlı ve Iraklı hacılar, geçmişe oranla daha rahat ve güvenlik içerisinde hacc ibadetlerini ifa edip memleketlerine dönmüşlerdir.

Selçuklu nüfuzundan önceki Abbasilerin çeşitli nedenlerle Irak hac yolunun güvenliğini sağlayamadıkları anlaşılmaktadır.

İlk Emirül-Hacc'ın Salar-ı Horasan lakaplı Kutlug Idras Cenfele't-Türki'dir. Oniki sene bu görevde kalmıştır. Bu süre içerisinde Horasanlı ve Iraklı hacıların Irak hac yolunda emniyet içerisinde gidip gelmelerini sağlamış, hac kafilesini özellikle Haface Bedevilerinin saldırı ve yağmalarına karşı korumuştur. Görevini kötüye kullandığı yolunda bazı bilgiler olmasına rağmen. Kutlug'dan sonra Serheng Savtekin bir yıl bu görevi yapmış, onun ölümü üzerine yeniden Humartekin göreve getirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Algül, Hüseyin, "Haface", DİA, XV, 70-71.

Algül, Hüseyin, "Hz. Peygamberin İbadet Hayatı", İlmihal, I, İstanbul ts., 574-584. Atalar, Münir, "Emir-i Hac", DİA, XI, 131-133.

Atalar, Münir, "Türklerin Kabeye Yaptıkları Hizmetler", AÜİFD, C. XXX (Ankara 1988), s. 287-292.

Atalar, Münir, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları, Ankara 1991.

Azimi, Azimi Tarihi (Selçuklularla ilgili Bölümler, (trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988

Bâşâ, Hasan, el-Fümüntü'l-İslamiyye ve 'l-vezâif ale 'l-asâri 'l Arabiyye, I, Kahire 1965, s. 202-205.

Bundârî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (tre. Kıvameddin Burslan), Ankara 1999.

Buzpınar-Ş. Tufan -Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", DİA XVI (İstanbul 1997), s. 153-157.

Fâsî, Ebû't-Tayyib Takiyüddin Muhammed b. Ahmed el-Mekkî el-Mâlikî (ö. 832/)

Ş'ifâü'l-ğarâm bi ahbâri'l-beledi'l-harâm (nşr. Ömer Abdüsselâm tedmürî), I-II, Beyrut 1405/1985.

Fayda, Mustafa; "Ebûbekir", DİA, X (İstanbul 1994), s. 100-108.

Fehd, Bedri Muhammed; "Târihu Umerail-Hacc", el Mevrid, IX, S. 4, Bağdad 1980, s. 55-79 (Türkçesi, Hacc Emîrleri Tarihi, trc. Münir Atalar), Diyanet İlmî Dergi, C. 33, sayı: 1 s. 37-72.

Hafâcî, Muhammed Abdülmunim, el Hafâciyyûn fi't-târih, Kahire 1965.

Hüseyin Emin, el-İrâk fi'l-asri's-Selcûki, Bağdad 1965.

İbn Cübeyr, er-Rihle, Beyrut ts. Daru Sadır.

İdris, Muhammed Mahmud, Rûsümü's Selâcika ve nüzumühüm el-ictimaiyye, Kahire 1983.

Kafesoğlu, İbrahim, Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1954.

Karûn, Hasan, "Evvelü emîri'l-hacc", Mecelletü'l-Ezher, Kahire 1975. Sayı:10, s. 1120-1124.

Kazıcı, Ziya, İslam Kültür ve Medeniyeti, İstanbul 1996.

Kettânî, et-Terâtibü'l İdâriyye (trc. Ve notlar Ahmet Özel), I, İstanbul 1990.

Köprülü, M. Fuad, "Emirülhacc", İA, IV, 263.

Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alparslan ve Zamani),

Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamara, İstanbul 1976.

Küçükaşçı, "Hicaz", DİA, XVII,

Mâlikî, Süleymân Abdülğani, "Tarîku rekbi'l-hâcc el-İrâkî, mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ sükûtu Bağdâd", ed-Dareh, Yıl: 9, Sayı:2 (Muharrem 1404-Ekim 1983), s. 8-27.

Maverdî, el Ahkamü's-sultaniyye ve'l-velavâtü d-diniyye (nşr. Ahmed Mübarek el-Bağdâdî), el-Mansura (Mısır) 1409/1989.

Mazaheri, Ali, Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları (trc. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.

Merçil, Erdoğan, "Emîr Savtegin", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 5.6, (Ekim 1975), 63-74.

Nasır-ı Hüsrev, Sefernâme (trc. Abdulvahhab Tarzi), İstanbul 1994.

Özaydın, Abdülkerim. "Hac", DİA, XIV, s. 399-400.

Özaydın, Abdülkerim, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi, Ankara,1990.

Rağîb el-İsfahani, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1108) el Müfredât fi garîbi 7-Kur'ân (nşr. Muhammed Seyvid Keylânî), Beyrut ts.

Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara 2001.

Sehavi, Şemsüddin (ö. 902/), et-Tuhfetü 'l-latîfe fi târihi l-Medineti's-Ş'erîfe, I-II, Beyrut 1414/1993.

Sevim, Ali, Erdoğan Merçil, Selçuklular Devletleri Tarihi, Ankara 1995.

Sevim, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları, Ankara 1990.

Sibt İbnül-Cevzi, "Miratü'z-zamân fi tarihi'l-ayan", Selçuklularla ilgili bölümler, (nşr. Ali Sevim), Belgeler , C. XN, Sayı: 18 (Ankara 1992), s. 1-260. Tercümesi Belgeler, C. XVIII, Sayı: 22 s. 1-90, C. XIX, S: 23, s. 1-52, C: XX, S. 24, s. 1-76.

Sürur, Muhammed Cemalüddin, Siyasetü'l-Fâtımiyyîn el-hâriciyye, Kahire 1967.

Şeker, Mehmet, İslam'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri, Ankara 1997.

Turan, Osman, Selçuklular Târihi ve Türk-İslam Medeniyeti, İstanbul 1993.

Tülücü, Süleyman, Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beylerinden Gevher-Ayin ve Sav-Tegin. Türk Dünyası Araştırmaları, S. 39 , Ankara 1985, s. 253-259.

Uğur, Ahmet; Yavuz Sultan Selim'in Siyasi ve Askeri Hayatı, İstanbul 2001.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, Ankara 1972.

Zeylaî, Ahmed Ömer, Mekke ve alâkâtühâ el-hâriciyye (301-487/914-1094). Riyâd, ts.